

csereszabatos káder kifejezés, illetve az, hogy elitbe (és nómenklatúrába) tartozásuk elsődlegesen „megbízhatóságukon”, rendszerhűségükön nyugodott, s nem – vagy alig – volt jelentősége a funkcionális hozzáértésnek. Ilyen értelemben a magyarországi kommunista hatalmi elit jelenlegi leírása során politikai meghatározottságukra koncentrálunk, és mellőzzük – a hasonlóképpen figyelmet érdemlő – sokszínű társadalomtörténeti jellemzőik számbavételét. [...]

(2009. 3.)

JEGYZETEK

1. Az európai korai keresztény királyságok létrejötte idején korántsem volt rendszeridegen, hogy a király kíséretéhez tartozó „zászlós urak”, világi és egyházi főméltóságok viselői írástudatlanok, vagy teológiai végzettség nélküliek voltak, miközben adományozott beneficiumaik és udvari tisztségeik révén alkották az akkori hatalmi elitet. A keresztény-rendi uralom, illetve a kommunista uralmi rendszer összevethető annyiban, hogy mindkettő ideológiavezérelt politikai hatalomátvétel közepette zajlott. Ehhez képest az előbbi esetben is több generáció – és több évszázad! – elteltével váltak majd a Beszterelit státusúak egyben Bildungselitté is. Magyarország esetében még minden további nélkül ide sorolható a Mátyás király nevével fémjelzett reneszánsz időszak – több mint négyszáz évvel a keresztény királyság létrejötte után.

2. Ez ahhoz hasonló, mint amikor a polgárosodás folyamatának vizsgálata során – a közismert bonmot szerint – úgymond nem illik rákérdezni az első egymillió eredetére. Azaz a polgárnak mondott, liberális és „szekularizált” társadalomszervezés – melynek során a gazdasági és kulturális elitpozíciókat „hatalom kívüliként” megszerezve a „harmadik rend” konvertálja gazdasági és intellektuális tőkéjét a politikai uralom megszerzésére, és ezzel válik egy része „hatalmi elitte” is – nem más, mint az elit rekrutálódásának egy másik történelmi formaváltozata.

3. *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Szerk Nyíró András. Interart, Bp., 1990; T. Varga György – Szakadát István: *Íme a nómenklatúrák*. Társadalmi Szemle, 1992. 3. 73–95; Szakadát István: *Káderforgó. A hatásköri listák elemzése*. Társadalmi Szemle, 1992. 8–9. 97–120.

4. Bálint Balla: *Kaderverwaltung*. FEV. Stuttgart, 1992; Bálint Balla: *Bürokratie oder Kaderverwaltung*. Zeitschrift für Soziologie, 1973. 2. 47–76; Gyarmati György: *A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években*. Valóság, 1991. 2. 51–63.

GYÁNI GÁBOR

Demokrácia – hatalom

Az elit fogalma és történelmi változékonysága

(Részlet)

„A nagy pártok vezetőinek felelőssége volna, hogy híveiket átvezessék a modern demokráciába. A jobboldal vezére ilyesmire semmi készséget nem mutat. A baloldal vezére kiszolgáltatta magát azoknak, akiket pártja modernizálása érdekében semlegesítenie kellene.”¹ A mai magyarországi demokratikus politika „nyomorúságos állapotát” elemző írásból való fenti kijelentés arra emlékeztet, ahogyan Bibó István vetette fel az elit társadalom iránti felelősségének kérdését hat és fél évtizeddel korábban. Az elit „legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon”.² Erre pedig csak olyan elit alkalmas Bibó szerint, amely stabil (van tehát kellő önbizalma és elfogulatlan), egyúttal a társadalom támogatását is élvezi, tekintve hogy „olyan eleven társadalmi közmeggyőződés” rejlik azon értékelési rend mögött, amely az elit kiválasztásáról kezeskedik, „mely ezt az értékelést magáévá teszi, s az elit kiválasztottságát egészeiben elismeri”.³

Mind Kis, mind Bibó, ez a két demokrata politikai gondolkodó egyöntetűen hitet tesz tehát az elit hatalmi létjogosultsága és pozitív társadalmi szerepe mellett, amikor koruk vitális problémáira keresi a megoldást. Hogyan fér össze vajon demokrácia és elit, amelyek – látszatra – kibékíthetetlen viszonyban állnak egymással? Utóbb Bibó maga is élesebben megfogalmazza a problémát, midőn a demokrácia körülményei közt oligarchizálódó elit hatalom veszedelmét taglalja, még ha némileg elvont formában is. Korábban azt vallotta, a hatalom demokratizmusát a hatalmak elválasztásának elve és gyakorlata (a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom önálló intézményesülése) garantálja. Nem egészen érzéketlen ugyan már ekkor sem a hatalomkoncentráció veszélyével szemben, ezt az állam növekvő gazdasági beavatkozásaként, az információ állami monopolizálásaként, valamint a bürok-

ratizálódás ellenállhatatlan folyamatként (a szervezetek mindenhatóvá válásaként) tudatosítja. Ezen úgymond „holnapi” probléma megoldására azonban akkor még nem akart és nem tudott „konkrét megoldási javaslatokat tenni”. Azon szilárd meggyőződését fejezi ki csupán a kérdéssel kapcsolatban, hogy „az emberek szabadságösztone meg fogja oldani ezt a problémát is, melyet ma még csak a levegőben érzünk”.⁴

A európai társadalomfejlődés értelme című, a hetvenes évek elején írt és csupán Bibó halála után ismertté vált esszéjében viszont már bő teret szentel a szerző a kérdésnek. Mint írja, az új hatalomkoncentráció arisztokráciája (a szakszerűség és képzettség arisztokráciája, ahogyan 1947-ben fogalmazott) az értelmiségi zsarnokság rémét idézi fel. Hogyan lehet elejét venni annak, hogy végleg elveszzen a demokrácia valós tartalma? A „nevelői, tudományos önkormányzat” autonóm hatalmi rendjét lehet, sőt kell szembeállítani vele, a tulajdonnal való monopol jellegű rendelkezés ellensúlyozására pedig a munkásönkormányzat intézményét lehet bevetni. Ezen utóbbi elgondolás sokat köszönhet Bibó 1956 során szerzett tapasztalatainak, elméleti belátásának. Ez rejlik „a közvetlen munkát végzők önkormányzata letről fölfelé egy piramisszerű építményben” víziójának a megfogalmazása mögött annak részéről, aki már a háborút követő koalíciós években meghirdette és programszerűen képviselte a közigazgatási önkormányzatiság koncepcióját.⁵ Ekként egészítendő ki tehát Bibó szerint a demokrácia, mivel a „hatalmak elválasztása [...] ma már így nem elegendő” annak megőrzéséhez és kiteljesedéséhez.⁶ Nem tagadja meg azonban ekkor sem Bibó az elit szükségességéről vallott korábbi elképzelését. „Sem a demokráciának, sem a munkásigazgatásnak nem az a lényege, hogy magas szakértelmet igénylő döntéseket szakértelem nélküli tömegek hozzanak meg; a lényege az, hogy az ember politikai, közösségi munkafeltételeinek a megszabásában saját bizalmát bíró vezetők vezetése mellett tudjon dolgozni és közösségi életet élni.”⁷ Így jut végül vissza Bibó oda, ahonnan 1943-ban elindult a társadalmi közmeggyőződéssel alátámasztott értékelési rend kritériumai szerinti elit normatív fogalmát definiálva.

Bibó látszólagos elvi egy helyben topogása nem véletlen, de nem is kivételes. A modern politikai teória szintén nem a vagy-vagy, hanem a szimbiózis, helyesebben a kényszerházzasság tényét tudatosítja szüntelenül a demokrácia–hatalom kettősségében. A 19. században volt (lehetett) csupán életképes az az illúzió, mely szerint a demokrácia és hatalom kellemetlen együttélése idővel akár meg is szűnhet. Liberális felfogás szerint a demokrácia mint végtelen folyamat evolúciós úton egyszer túllép majd a csupán részérdekeket érvényesítő állami hatalmon, a jogkiterjesztés ugyanis idővel mindenkit bevon a politikai akaratképzés intézményes gyakorlatába.⁸ A szocialista politika- és társadalomelmélet ugyanakkor a demokratikus (állam)hatalom forradalom révén történő erőszakos kisajátítását (felszámolását) helyezte kilátásba.⁹

Az utópiák világába tartozó említett nézetekkel szakított az elitelmélet, melyet Gaetano Mosca fejtett ki elsőként rendszerezett formában az 1880-as és 1890-es években.¹⁰ Mosca a demokráciának mind a liberális evolucionista (meliorista), mind pedig a szocialista forradalmat vizionáló marxi felfogásával szembefordult, midőn a politikai osztály fogalmát posztulálva kijelentette: „Minden, ami a kormányzatban kapcsolatban áll a döntéshozással, a hatalom gyakorlása, az utasítás és a felelősségvállalás, mindig egy külön osztály funkciója; igaz, az e sajátos osztályt alkotó elemek országonként és történelmi korszakokként változhatnak, bármi legyen is azonban ezen osztály pontos összetétele, mindig elenyésző kisebbségben van az általa uralt, az akaratának alávetett tömeghez képest.”¹¹

A politikai osztály Mosca által kidolgozott fogalma, valamint a szintén olasz Vilfredo Pareto övével sokban rokon, több ponton mégis különböző kormányzó elit elmélete¹² egyaránt feltételezi, hogy nincs, nem létezhet társadalom a vezetők (hatalmi elit) és a vezetettek (a hatalomnak alávetettek) szükséges kettőssége nélkül. Az elitelmélet, melyet ideológiaiaként eredetileg a forradalmi osztályelmélet ellensúlyozására, annak cáfolatául szántak megalkotói,¹³ némi idő elteltével tudományos elméletté alakult át. E minőségében mindmáig hasznos analitikus eszköze a kapitalista társadalom szerkezeti leírásának. „Az »elit(ek)« terminust manapság általánosan alkalmazzák a gyakorlatban mindazon funkcionális, fő-

ként foglalkozási csoportokra, amelyek változatos okokból magas társadalmi státust élveznek.¹⁴ A Mosca politikai osztály fogalmából és Pareto kormányzó elit koncepciójából levezetett funkcionális politikai (hatalmi) elit pusztája léte, nemkülönben befolyásának a terjedelme, időtállósága, az általa gyakorolt hatalom módja, indoka (legitimációs ideológiája) és hatékonysága a demokrácia mindenkor döntő definíciós ismérve.

Az elitelmélet sugalmazása szerint nincs tehát társadalom kormányzás (kormányzó elit) nélkül, ez a hatalom (a kormányzás) pedig mindig kevesek kezébe van letéve, és ily értelemben oligarchikus. Ha e tételt érvényesnek ismerjük el a modern polgári (alkotmányos) demokráciákra nézve is, a modern elitelméletek pedig így járnak el, akkor a demokrácia szemfényvesztésnek hat csupán.¹⁵ Ezen az alapon jelenti ki gondolatmenete egy adott pontján a második világháború utáni amerikai hatalmi (és nem uralmi, ahogyan a könyv magyar fordításának a címében szerepel) elitet elemezve C. Wright Mills: „Ma Amerika inkább csak formális politikai demokrácia, nem pedig valóban demokratikus és szociális hatalmi rend.”¹⁶

Nem osztja azonban mindenki ezt az elvi álláspontot. Joseph A. Schumpeter fogalmazta meg a legmértékadóbb módon demokrácia és elit elvi összeegyeztethetőségének az elvét. A politikai vezetőség – e kifejezéssel az elitre utal – a piaci verseny körülményei között megszerezhető, a fékek és ellensúlyok ekként biztosított feltételei közt megtartható elit pozíció várományosa és letéteményese. Következésképpen: „a demokrácia nem jelenti, nem jelentheti, hogy ténylegesen a nép uralkodna, bárhogy értjük is a »nép« és az »uralom« kifejezéseket. A demokrácia annyit jelent csupán, a népnek megvan a lehetősége rá, hogy elfogadja vagy visszautasítsa a felette uralkodó embereket.” Máshol azt írja Schumpeter: „a demokratikus módszer a politikai döntések megszerzésének az az intézményes elrendezése, melyben az emberek szavazatáért folyó versenyszerű küzdelemben szerzik meg egyesek a döntésre jogosító hatalmat.”¹⁷ A hatalom – szögezi le félreérthetetlenül – a demokráciában is természetesen a politikus uralmát jelenti, az ő hatalma azonban a piaci verseny során kerül egyik kézből a másikba, a cserélődés mechanizmusa pedig tökéletesen megfelel a szabadság eszméjének is. A despotizmus liberális demokrácián belüli valódi ellenszere ilyenformán az egymással versengő kormányzó elitek vetélkedése a szavazók kegyének elnyerése végett. A hatalmi pozíciót ekként megszerző elitet – a demokratikus logika töretlen érvényesülése folytán – idővel értelemszerűen a vele versengő másik elit váltja majd le. A demokratikus hatalmi apparátus demokratizmusát fokozza továbbá, ha az elit kellően diffúz, magyarul: megfelelően széles társadalmi spektrumból kerül ki tagsága, és ha számtalan társadalmi csoport jelenhet meg közvetlenül a hatalmi gépezetben önnön elitjein keresztül.¹⁸

A fékek és egyensúlyok említett tényezője az elitteoretikusok klasszikusainál (főként Paretónál) az elitek cirkulációjaként és decentralizációjaként nevesítve fogalmazódott meg. Ha mérlegre tesszük a mai (és a közelmúltbeli) nyugati demokráciákat hatalmi (kormányzó) elitjeik társadalmi sajátosságai szempontjából, könnyen arra a sommás következtetésre juthatunk mi is, amit Millstől idéztünk korábban. Az elitcsere pusztája ténye, aminek a pártrendszeren nyugvó demokráciákban a pártok váltógazdasága felel meg, valamint az elit rekrutációjának társadalmi demokratizmusa (az elit nyitottsága vagy zárt-sága) s nem utolsósorban az elit tagjainak életformabeli (mentalitásbeli) közelsége vagy távolsága a tömegekhez (exkluzivitása avagy köznapisága) egyenként és közösen mind fontos fokmérője adott politikai rendszer demokratizmusának. Mindez azonban már túlmutat a szűken vett politikai szférán, mivel szociológiai tartalommal telíti az elitképződés, egyáltalán: a demokratikus hatalmi működés teljes komplexumát. [...]

(2009. 3.)

JEGYZETEK

1. Kis János: *Az összehorlódott idő*. In: Dénes Iván Zoltán: *Liberalizmus és nemzetudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008. 468.

2. Bibó István: *Elit és szociális érzék*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. I. 1935–1944. Magvető, Bp., 1986. 226.

3. Uo.

4. Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. II. 1945–1949. Magvető, Bp., 1986. 396.
5. *A magyar közigazgatás reformja a Nemzeti Parasztpárt javaslatában (1946)*. In: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Közreadja: Csizmadia Andor. Gondolat, Bp., 1979. 541–551. Vö. Gyarmati György: *Közigazgatási reform és pártküzdelmek, 1944–1947*. Valóság, 1984/6. 12–17.
6. Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. III. 1971–1979. Magvető, Bp., 1986. 75.
7. Uo. 106.
8. Lásd például John Stuart Mill: *Representative Government*. In: Uő: *Utilitarianism. On Liberty. Representative Government*. J. M. Dent and Sons Ltd. London, 1910. különösen 276–292.
9. Lásd mindenekelőtt Karl Marx vonatkozó műveit.
10. Lásd *Sulla teorica dei governi e sul governo parlamentare* (1884), valamint *Elementi di scienza politica* (1896) című munkáit. Mosca életének, politikaelméletének és az utóbbi nemzetközi elterjedésének a feldolgozásához vö. Ettore A. Albertoni: *Mosca and the Theory of Elitism*. Basil Blackwell, Oxford, 1987.
11. Idézi Ettore A. Albertoni: i.m. 21.
12. *A Systèmes socialistes* (1902), valamint a *Trattato di sociologia generale* (1916) című munkáiról van szó.
13. T. B. Bottomore: *Elites and Society*. Basic Books, New York, 1964. 7–8. A munka az elitelméletek máig legjobb elemzése.
14. Uo. 8.
15. Vö. W. G. Runciman: *Social Science and Political Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 1963. 70.
16. C. Wright Mills: *Az uralkodó elit*. Gondolat, Bp., 1972. 280.
17. Joseph A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper and Row Publishers, New York, 1950. 269, 284–285.
18. W. G. Runciman: i.m. 77–78.

EGYED ÁKOS

Gróf Mikó Imre (1805–1876)

(Részlet)

[...] Az utókor általában azokat az elődöket tartja történelemformáló személyiségeknek, akik helyesen ismerték fel koruk nagy kérdéseit, és maradandó munkásságot fejtettek ki azok megvalósítása érdekében. Ezekről szokás azt mondani, hogy rányomták személyiségük bélyegét korszakukra.

Ilyen kimagasló, értékalkotó szellem volt a történeti Erdélyben a 19. században gróf Mikó Imre, akit találoán neveztek már a kortársak intézményalapítónak s Erdély Széchenyijének, ezzel is utalva jelentőségének rangjára. Mikó, akárcsak a nagy példa, alapításával jelentősen hozzájárult Erdély modernizációjához, a magyar kultúra és tudomány fejlődéséhez. Helyesen írta róla Kelemen Lajos: „Két emberöltő távlatából megállapítható, hogy ő szívben, szellemben és áldozatban a 19. században az egész magyarságnak egyik legkiemelkedőbb, szűkebb hazánknak, Erdélynek legnagyobb fia volt.”¹ [...]

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítása

...[Mikó Imre] az 1850-es évek közepén elérkezettnek látta az időt legnagyobb vállalkozása: egy múzeum és annak fenntartására hivatott egyesület megalapítására. Számára ösztönzést jelentett az a több mint évszázados múlta visszatekintő törekvés, amely Erdélyben tudományos intézmény létrehozásáért folyt. Itt csak Bod Péter kezdeményezését, az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, valamint Döbrentei Gábor akadémiai jellegű kezdeményezését említjük meg.² [...]

Amint láttuk, Mikó 1855–56-ban kezdte szervezni az Erdélyi Múzeum-Egyesületet; négyévi kitartó küzdelem után sikerült megszereznie Bécs jóváhagyását működéséhez, s aztán még 15 évig vezette elnökként ezt a kicsiből jelentősre növekedett országos intézményt, amely ugyan nem vált tulajdonképpeni múzeummmá, sem akadémiai testületté, mégis gyakorlatilag múzeumi gyűjtőmunkát és akadémiai jellegű tudományművelést végzett. Ez volt az ő fő műve. S bár távozása után az EME többször került válságos helyzetbe, mindig ki tudott emelkedni belőle, mert jól volt megalapozva. Átmeneti visszaesés mégis bekövetkezett, s ahogy Szabó T. Attila írta: a múzeum-egyesületi öntudat gyöngült, hiszen korábban az EME egyetemet is pótolta, most pedig a kolozsvári tudományegyetem vált az első számú intézménnyé, amelyet az állam finanszírozott, s gondoskodott fejlesztéséről. De néhány év